

laghutattvasudhA Commentary on shrIdakShiNAmUrti stotram

——
लघुतत्त्वसुधा श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याख्या

——
Document Information

Text title : laghutattvasudhA shrIdakShiNAmUrti stotravyAkhyA

File name : laghutattvasudhA.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Author : svayaMprakAshayati

Transliterated by : Br. Pranipata Chaitanya pranipatachaitanya [at] yahoo.co.in

Proofread by : Sunder Hattangadi

Latest update : August 28, 2021

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

April 1, 2025

sanskritdocuments.org

લઘુતત્ત્વસુધા શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રવ્યાખ્યા

શ્રી શકુરભગવત્પાદાચાર્યપ્રણીતં

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્

શ્રી સ્વયંપ્રકાશયતિ વિરચિત લઘુતત્ત્વસુધાખ્યવ્યાખ્યાસમેતમ્

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્

મૌનવ્યાખ્યાપ્રકટિતપરબ્રહ્મતત્ત્વં યુવાનં

વર્ષિષ્ઠાન્તેવસદૃષિગણૈરાવૃતં બ્રહ્મનિષ્ઠૈઃ ।

આચાર્યેન્દ્રં કરકલિતચિન્મુદ્રમાનમાનન્દમૂર્તિં

સ્વાત્મારામં મુદિતવદનં દક્ષિણામૂર્તિમીડે ॥

લઘુતત્ત્વસુધા

કૈવલ્યાનન્દયોગીન્દ્ર શુદ્ધાનન્દયતીશ્વરૌ ।

નત્વારભે લઘુવ્યાખ્યાં દક્ષિણાશામુખસ્તુતેઃ ॥

અવતારિકા

ઇહ ખલુ સર્વજ્ઞો ભગવાન્ ભાષ્યકારો

લોકાનુગ્રહેકપ્રયોજનકૃતશરીરપરિગ્રહઃ સકલવેદાન્તદુગ્ધાબ્યેઃ

ન્યાયમન્દરેણ વિચારનિર્મથનાદાવિભૂતાદ્વૈતામૃતસ્ય

વિન્યાસકલશભૂતં શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રં સકલલોકાનુજિઘૃક્ષયા

ભોક્તૃજીવભોગ્યજગત્ ભોગપ્રદપરમેશ્વરમોક્ષપ્રદ - ગુરુણાં

અત્યન્તાભેદબોધકં સકૃત્યઠનશ્રવણાર્થમનનાદિમાત્રેણ

પરમપુરુષાર્થપ્રાપકમારભમાણઃ તસ્ય વેદાન્તસારભૂત

નવનીતપિણ્ડાત્મકત્વેન તદીયવિષયાદિભિરેવ તદ્વ્રતાસિદ્ધિમભિપ્રેત્ય

આદૌ પ્રતીચ્ચસ્સકલજગદધિષ્ઠાનત્વેન પરમેશ્વરતાં દર્શયન્

દક્ષિણાશામુખં પરમેશ્વરં મનસા પૂજયતિ - વિશ્વમિતિ ।

વિશ્વં દર્ષણદૃશ્યમાનનગરીતુલ્યં નિજાન્તર્ગતં

પશ્યન્નાત્મનિ માયયા બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।

યઃ સાક્ષાત્કુરુતે પ્રબોધસમયે સ્વાત્માનમેવાદ્ર્યં

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

વિશ્વમ્ - વિવિધપ્રત્યયગમ્યં વિયદાદિ સર્વમિદં જગત્,

નિજાન્તર્ગતમ્ - નિજમ્ - સ્વીયમ્, અન્તઃ - મધ્યં, ગતમ્ - પ્રાપ્તમ્
પ્રત્યક્સ્વરૂપે સ્થિતમિતિ યાવત્ ।

નિર્વિકારે નીરન્ધ્રેડતિસ્વચ્છેડસડ્ગે સૂક્ષ્મે પ્રતીચિ

જગતસ્તદ્વિપરીતસ્ય સ્થિતૌ તત્સદૃશં દૃષ્ટાન્તમાહ

દર્પણદૃશ્યમાનનગરીતુલ્યમિતિ ; દર્પણે - આદર્શ, નીરન્ધ્રે અસડ્ગે

સ્વચ્છે સૂક્ષ્મે નિર્વિકારે પ્રતિબિમ્બિતા સતી, દૃશ્યમાના - અવલોક્યમાના

યા, નગરી પુરી, ચતુર્દશ સન્નિવેશા સમવાપીયુક્તા નાનોપવના

દક્ષિણોત્તરતોડતિમનોહરમાર્ગદ્વયવિરાજિતા અનેકક્રીડાશિખરિયુતા

નાનાવિધજનસંકુલા ક્વચિત્ કષ્ટમાર્ગપ્રદેશયુતા ચ, તત્તુલ્યમ્ -

તત્સમાનમ્ ।

તદુક્તં ભારતીતીર્થેઃ -

“નિશ્ચિદ્રદર્પણે ભાતિ વસ્તુગર્ભ બૃહત્ વિયત્ ।

સચ્ચિત્સુખે તથા નાના જગદ્ ગર્ભમિદં વિયત્” ॥

(પૃચ્છદશી ૧૩-૧૦૧)

વાસિષ્ઠેડપિ શિલોપાખ્યાને ઇદમુક્તમ્ -

“દ્યૌઃ ક્ષમા વાયુરાકાશઃ પર્વતાસ્સરિતો દિશઃ ।

સન્તિ તસ્યાં શિલા સાચ સુષિરા ન મનાગપિ ॥

અપ્યત્યન્તઘનાડ્ગાયાસ્સુનીરન્ધ્રાકૃતેરપિ ।

વિદ્યતેન્તર્જગદ્દૃન્ વ્યોમ્નીવ વિતતોડનિલઃ” ॥ ઇતિ ।

(નિર્વાણપ્રકરણે ૪૬ તમે અધ્યાયે)

નનુ પ્રતીચોડન્તરે યદિ સદા વિશ્વં તિષ્ઠતિ, તર્હિ

રાગાદિવદન્તરેવાનુભૂયેતેત્યાશડ્કયાહ - આત્મનીત્યાદિના ।

આત્મનિ સ્વપ્રકાશે પ્રતીચિ વિષયે આશ્રયે ચ, માયા - અવિદ્યા, સૂર્યે

પ્રેયકાદીનામન્ધકારપ્રતીતિવન્મામહં ન જાનામીતિ ભ્રમાનુભવસિદ્ધા,

તથા માયયા, બહિઃ - સ્વસ્માદ્ બાહ્યદેશે ઉદ્ભૂતમિવ પશ્યન્ - અવલોકયન્

યઃ ઇત્યુત્તરત્રસંબન્ધઃ ।

“આશ્રયત્વવિષયત્વભાગિની નિર્વિભાગચિત્તિરેવ કેવલા” –
(સંક્ષેપશારીરકમ્)

અન્તર્વિદ્યમાનસ્ય જગતો બાહ્યત્વેનાનુભવે દૃષ્ટાન્તમાહ –
યથા નિદ્રયેતિ – યથા નિદ્રયા સ્વાપ્નં જગત્ સાક્ષિણિ
સ્વસ્મિન્નધ્યસ્તતયા સ્થિતમપિ સ્વસ્માદ્ બહિરવસ્થિતમિવાનુભવતિ
તદ્દદેવેમે જાગ્રત્પ્રપચ્યમપિ સ્વસ્મિન્ પ્રત્યક્ષ્યૈતન્યે અધ્યસ્તતયા
સ્થિતમેવ સ્વાધ્યસ્તદેહાદિ તાદાત્યાધ્યાસવશાત્ સ્વસ્માદ્
બહિરિવ પશ્યતિ । અન્યથા જડસ્ય જગતઃ પ્રત્યક્ષ્યૈતન્યેન સહ
સંયોગાધ્યન્યતમસંબન્ધાસંભવેન પ્રતીચસ્સકાશાત્ જગદ્ભાનં
ન સ્યાત્ । તથા ચ તત્રાધ્યસ્તમેવ તત્ ।

તથા ચ પ્રત્યગાત્માનં પ્રકૃત્ય શ્રુતિર્ભવતિ

(૧) “પુરત્રયે ક્ષીડતિ યશ્ચ જીવસ્તતસ્તુ જાતં સકલં વિચિત્રમ્ ।

આધારમાનન્દમખણ્ડબોધં ચસ્મિન્ લયં યાતિ પુરત્રયં ચ ॥

(૨) એતસ્માજજાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ ।

ખં વાયુજ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥

(૩) મય્યેવ સકલં જાતં મયિ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મયિ સર્વં લયં યાતિ તદ્ બ્રહ્માદ્વયમસ્મ્યહમ્” ॥ ઇતિ ।

(કૈવલ્યોપનિષત્ ૧:૧૪, ૧૫, ૧૯)

(૪) “યથા સ્વપ્ન પ્રપચ્યોડયં મયિ માયાવિજૃમ્ભિતઃ ।

એવં જાગ્રત્પ્રપચ્યશ્ચ મયિ માયાવિજૃમ્ભિતઃ” ॥

ઇતિ પુરાણવચનં ચ । તતઃ પ્રતીચ્યેવ

જાગ્રત્પ્રપચ્યોડધ્યસ્તોનુભૂયતે ભ્રાન્ત્યા બહિરિવેતિ ભાવઃ ॥

નનુ સ્વાત્મનિ પ્રપચ્યઃ અધ્યસ્તશ્ચેદ્ બાધ્યેત, ન

ચ કદાચિદ્ બાધોડનુભૂયતે ; અતો નાત્મન્યધ્યસ્તઃ,

કિન્તુ બહિઃ પરમાર્થત એવ સ વિદ્યતે ઇત્યાશક્ક્ય, યથા

સ્વપ્નપ્રપચ્યોડધ્યસ્તોડપિ તદા સત્ય ઇવ ભાતિ પ્રબોધસમયે

બાધ્યતે, તથૈવાયમપિ જાગ્રત્પ્રપચ્યઃ તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પૂર્વ

સત્યત્વેન ભાતોડપ્યાચાર્યેણ પરમદયાલુના સાક્ષાત્પરમેશ્વરાવતારરૂપેણ

उपदिष्टतत्त्वमस्यादिमलावाङ्मयप्रत्यङ्मैत्र्यसाक्षात्कारसमये
समूलं बाधितः सन् प्रत्यगभिन्नाद्वितीयब्रह्ममात्रतया परिशिष्यते
इत्यभिप्रेत्याह - यस्साक्षादित्यादिना ।

यः - अध्यस्तप्रपञ्चाधिष्ठानभूतः प्रत्यगात्मा, प्रबोधसमये -
गुरुपदिष्टमलावाङ्मयात् ज्ञानोत्पत्तिकाले, अद्भ्यम् - सर्वप्रपञ्चस्य
समूलस्य बाधितत्वेन वियदादिद्भ्यरहितं, स्वात्मानमेव -
वियदाधिष्ठानभूतब्रह्माभिन्नसञ्चिदानन्दात्मकं
प्रत्यञ्चमेव, साक्षात्कुरुते - सञ्चिदानन्दात्मकं
ब्रह्मात्मस्मीत्यप्रतिबन्धेनाव्यवधानमनुभवति । “यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तत्तेन कं पश्येत्” इत्यादिश्रुतेः । तस्मै -
उक्तगुणाय, श्रीगुरुमूर्तये - श्रीगुरुः साक्षात्कृतब्रह्मतत्त्वतया
विविधपरिच्छेदशून्यो ज्ञानोपदेष्टा पुरुषः, तन्मूर्तये -
तद्रूपेणावस्थिताय, श्रीदक्षिणामूर्तये - दक्षिणा - दक्षिणादिगभिमुष्णा,
मूर्तिः - विग्रहः, यस्य तस्मै ।

“परमाद्वैतविज्ञानं कृपया वै ददाति यः ।

सोयं गुरुर्गुरुस्साक्षात् शिव एव न संशयः” ॥

इत्यादिवचनशतेभ्यो ज्ञानोपदेष्टा गुरुस्साक्षात्परमेश्वर एव ।
अथवा - श्रीमती - सञ्चिदानन्दात्मिका, गुर्वी - अतिमहत्तरा,
मूर्तिः - स्वरूपं यस्य सः, तथा, तस्मै श्रीगुरुमूर्तये ॥

श्रिया - अनाद्यित्यन्यमायाशक्त्या, दक्षिणः -
सृष्टिस्थित्यन्तविरचनानिपुणश्चासौ परमार्थतोऽमूर्तिश्च -
आकारविशेषरहितः, “अस्थूलमनणु” इत्यादिश्रुतेः । सः - दक्षिणामूर्तिः,
तस्मै “उदम् नमः” प्रह्लादाय, अस्त्वितिशेषः । प्रह्लादायश्च,
स्वात्मनः परमेश्वरे अकत्वेन समर्पणम् ।

अत्र य पूर्वार्धेन त्वंपदार्थं उक्तः, उत्तरार्धे “श्री गुरुमूर्तये
श्री दक्षिणामूर्तये” इति पदद्वयेन मूर्तिद्वययुक्तस्तत्पदार्थं
उक्तः । “स्वात्मानमद्भ्यम्” इति पदद्वयसामानाधिकरण्येन
यत्तच्छब्दाभ्यां य प्रत्यङ् ब्रह्मैक्यलक्षणो वाङ्मयार्थं उक्तः ।
सकलवेदान्तप्रसिद्धोऽयमेवार्थः उत्तरश्लोकेः प्रपञ्च्यते ॥

दर्पाद्दृश्यमाननगरीतुल्यं, निजान्तर्गतं, विश्वं यथा निद्रया, तथा

આત્મનિ માયયા બહિરુદ્ભૂતમિવ પશ્યન્, યઃ પ્રબોધસમયે અદ્વયમ્
સ્વાત્માનમેવ સાક્ષાત્કુરુતે તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે ઇદં નમઃ ઇત્યન્વયઃ ।

એવમેવાસ્થ્યાર્થો વાર્તિકકારેણ સંગૃહ્યોક્તઃ -

“ ઇશ્વરો ગુરુરાત્મેતિ મૂર્તિભેદાદ્વિભાગિને ।

વ્યોમવદ્ વ્યામદેહાય દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ” ॥ ઇતિ ॥ ૧ ।

ન-વાત્મનિ પ્રપગ્ચસ્થાવસ્થાનં નોપપદ્યતે, તદકારણત્વાત્ । તથાહિ
ક્રિમાત્મા જગદારમ્ભકઃ ? ઉત તદાકારણરિણામી ? નાથઃ;- એકસ્ય
વિભોશ્ચિદ્રૂપસ્ય જડપ્રપગ્ચારમ્ભકત્વાસંભવાત્ । તતો
નિત્યાશ્ચતુર્વિધાઃ પરમાણવો જગદારમ્ભકા ઇતિ ।

યદ્વા પ્રધાનમેવ જડં ત્રિગુણાત્મકં જગદાકારણરિણામિ, તત્રૈવેદં
જગત્ પરમાર્થતોડસ્તિ ન તુ ચિદાત્મનિ ઇતિ નૈચ્ચાધિકાનાં સાંખ્યાનાં
વા મતમાશડ્ક્ય - ન તાવત્પરમાણ્વારમ્ભવાદ ઉપપદ્યતે ।

- ૧। નિરવયવાનાં તેષાં સર્વાત્મના સંયોગે પ્રતિમાનુપપત્તે;
- ૨। ભિન્નયોર્ગવાશ્ચવત્ કાર્યકારણભાવાયોગાત્,
- ૩। પૂર્વમસતશ્ચ કાર્યસ્ય શશવિષાણવદુત્પત્યનુપપત્તે;
- ૪। અત્યન્તભિન્નકાર્યારમ્ભે કાર્યે ગુરુત્વાદિતદ્વૈગુણ્યાપત્તે;
- ૫। પરમાણુસદ્ભાવે ચ પ્રમાણાભાવાત્,
- ૬। કાર્યદ્રવ્યસ્ય સ્વ-ન્યૂનપરિમાણારબ્ધત્વનિયમસ્ય
સ્થૂલતૂલપિણ્ડારબ્ધતન્ત્વાદાવદર્શનાચ્ચ ॥

નાપિ પ્રધાનપરિણામવાદઃ; તસ્ય ચેતનાનધિષ્ઠિતસ્ય કાર્યોત્પાદે
સ્વતોડસામર્થ્યાત્, લોકે રથાદેશ્ચેતનાધિષ્ઠિતસ્યૈવ
પ્રવૃત્તિદર્શનાત્ ।

તત્સદ્ભાવેડપિ પ્રમાણાભાવાત્, “અજાં” ઇત્યાદિશ્રુતેશ્ચ
તેજોવત્પ્રાદિપ્રકૃત્યવ્યાકૃતપરત્વાચ્ચ ।

‘અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં બહ્વીં પ્રજાં જનયન્તી સરૂપામ્’ ।

કિન્તુ શ્રુતિષુ “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ”
“તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશરસંભૂતઃ” “
સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્” “તદૈક્ષત બહુસ્યાં
પ્રજાયેયેતિ” “યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે”

“यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” ॥

ध्यादिषु सलस्रशः परमात्मन एव येतनाज्जगदुत्पत्तिश्रवणात् ।

विलक्षाण्योरपि कार्यकारणभावस्य गोभयवृश्चिका पुरुषकेशरोमादौ
दर्शनात्, आरम्भपरिणामव्यतिरेकेण तत्त्वतोऽन्यथाभाव
लक्षाणविवर्तरूपप्रकारस्यापि कार्योत्पादे स्वप्नप्रपञ्चशुक्तिरजतादौ
दर्शनात्, अत्र विवर्तवादस्य विवक्षितत्वात् ।

“सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद” ध्यादिश्रुतौ

आत्मनोऽन्यत्र जगद्वेदनस्य निन्दितत्वाच्च; “घटोऽस्ति पटोऽस्ति”

“घटः स्फुरति पटः स्फुरति” इति सत्तास्फुरणानुविद्धतया

अनुभूयमानस्य जगतो मूढनुविद्धघटस्य मूढार्थत्ववत्

सत्तास्फुरणात्मकात्मकार्यत्वस्यैव युक्तत्वाख्यात्मैव जगदुत्पत्त्यादि

कारणमित्यभिप्रेत्याह - बीजस्यान्तरिवेति ।

बीजस्यान्तरिवाङ्गुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनः

मायाकल्पितदेशकालकलनावैश्विच्यित्रीकृतम् ।

मायावीव विजृम्भयत्यपि मलायोगीव यः स्वेच्छया

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥

इदं - अनुभूयमानं सर्वं जगत्, प्राङ् - उत्पत्तेः पूर्वं, निर्विकल्पं -

भोक्तृभोग्यादिविकल्परहितं आत्ममात्रमेवासीत् । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र

आसीत्” “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” ध्यादिश्रुतेः । तत्र दृष्टान्तमाह

बीजस्येति । बीजस्यान्तः - मध्ये, अङ्कुर इव । उपलक्षाणमेतत् -

पल्लवपत्रपुष्पङ्गलशाभाविटपात्मक वृक्षो यथा उत्पत्तेः

पूर्वं निर्विकल्पं बीजमात्रमासीत् तद्वत् । पुनः - पश्चात्

सृष्टिसमये, मायाकल्पितदेशकालकलनावैश्विच्यित्रीकृतं - मायया

ईश्वराधिष्ठितया, कल्पितौ यौ देशकालौ, तयोश्चकलना संबन्धः,

तद्वैश्विच्येण चित्रीकृतं - नानाविधभेदभिन्नया विभक्तं, “तं

नामरूपाख्यामेव व्याकृत्यत” इति श्रुतेः ।

ननु कथमीश्वरस्य बाह्यसाधनरहितस्य जगदुत्पादकत्वं ? लोके

कुलालादेर्बाह्यसाधनवत् एव कार्यकरत्वदर्शनादित्याशङ्क्य,

ईश्वरस्यानाद्यनिर्वचनीयमायाशक्त्युपहितस्य

સ્વેચ્છામાત્રેણૈવૈન્દ્રજાલિકવત્, દેવર્ષિપિત્રાદિયોગિવચ્ચોપપદ્યતે
જગદુત્પાદકત્વમિત્યભિપ્રેત્યાહ - માયાવીવેત્યાદિના ।

યઃ - પરમેશ્વરઃ, માયાવીવ - લોકપ્રસિદ્ધૈન્દ્રજાલિકમાયાવિવત્,
મહાયોગીવ - વિશ્વામિત્રાદિમહાયોગિવચ્ચ, સ્વેચ્છયા - સ્વસંકલ્પમાત્રેણ,
વિજૃમ્ભયતિ - ઇદં જગદુત્પાદયતિ, “ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપ ઇયતે”
“તદાત્માનં સ્વયમકુરુત” “સચ્ચત્યચ્ચાભવત્” ઇતિ શ્રુતેઃ ।

નાપિ માયયા તસ્ય સદ્ધિતીયત્વં, તસ્યા અપિ કલ્પિતત્વાત્ । નાપિ
તસ્ય કારણત્વેન વિકારિત્વં, જગત્કારણત્વસ્યાનાદનિર્વચનીય
માયાઘટિતતયાકલ્પિતત્વેનોપલક્ષણસ્ય તત્રવિકારાનાપાદકત્વાત્ ।
તતશ્ચ તત્ર કસ્યાપિ દોષસ્યાભાવાદ્ બ્રહ્મૈવ પ્રત્યગભિન્નં
સકલજગદુત્પત્તિસ્થિતિલયહેતુરિતિ ભાવઃ તસ્મૈ નમઃ ॥ ૨ ॥

નન્વસદેવ જગતઃ કારણં

૧। પિણ્ડાદિનાશાદેવ ઘટાદ્યુત્પત્તિદર્શનાત્,
૨। જાગરાદ્ય કાલીનકાર્યસ્ય ચાસત્યૂર્વકત્વદર્શનાત્, તદ્દૃષ્ટાન્તેન
જગતોઽપિ તથાત્વાનુમાનાત્ ;
૩। “અસદ્ધા ઇદમગ્ર આસીત્” ઇતિ
શ્રુતેશ્ચેત્યસદ્ધાદમાશરૂકયાહ - યસ્યૈવેતિ ।

યસ્યૈવં સ્ફુરણં સદાત્મકમસત્કલ્પાર્થગં ભાસતે
સાક્ષાત્તત્ત્વમસીતિ વેદવચસા યો બોધયત્યાશ્રિતાન્ ।
યત્સાક્ષાત્કરણાદ્ભવેન્નપુનરાવૃત્તિર્ભવામ્ભોનિઘૌ
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૩ ॥

યસ્ય - પ્રત્યગભિન્નસ્ય પરમેશ્વરસ્ય સ્વરૂપભૂતં, સદાત્મકં -
સદ્ગૂપં, સ્ફુરણમેવ - ચૈતન્યમેવ, અસત્કલ્પાર્થગં - અસત્કલ્પાઃ
અસત્તુલ્યાઃ સ્વતસ્સત્તા રહિતાઃ અનિર્વચનીય યે, અર્થાઃ - વિચદાદાઃ તાન્
ગચ્છતીત્યસદ્કલ્પાર્થગં અનિર્વચનીયવિચદાદિપદાર્થાનિષ્ઠમિતિ
યાવત્ । ભાસતે - પ્રકાશતે ॥

અયં ભાવઃ જગતોઽસત્કારણત્વે, “ઘટઃ અસન્ પટઃ અસન્” ઇત્યસત
એવ સર્વત્રાનુવૃત્તિઃ સ્યાત્, ન તુ સતઃ । કિંચ તસ્યાસતઃ
અસ્વપ્રકાશત્વેન તત્ર વર્તમાનજગતઃ આન્ધ્યમપિ સ્યાત્ । જગચ્ચ
સદનુવિષ્કં, પ્રકાશતે ચ । તથા ચ સ્વતસ્સત્ત્વપ્રકાશરહિતં

जगत् तदधिष्ठानभूतात्मसत्ताप्रकाशाभ्यामेव
सत्ताप्रकाशवद्भवतीति तत्राध्यस्तत्त्वेन तत्कारणकमेव जगत् ।

नापि पिण्डादिनाशस्य घटादिकारणत्वं, अनुगतमृदादिस्य कारणत्वात् ।
जगाराधकालीनस्य कार्यस्य यासद्पूर्वकत्वं नास्मत्सम्मतम् ।
सुषुप्तिकालीनसद्रूपात्मनः कारणत्वाङ्गीकारात्, सुषुप्तौ आत्मसत्त्वस्य
य साधयिष्यमाणत्वात् ॥

“असद्वा एवमग्र आसीत्” इति श्रुतिश्चानभिव्यक्तसङ्कारणपरं,
“कथमसतस्सज्जायेत” इति श्रुत्यैवासद्वादस्य प्रतिषेधात् इति । अथवा -
ननु घटस्सन् पटस्सन् इत्येवम् सत्त्वेन प्रतीयमानस्य जगतः
कथमसत्कल्पत्वमध्यस्तत्त्वेनोच्यते ? इत्याशङ्क्याह - यस्यैवेत्यादिना ।

सत्प्रकाशरूपाधिष्ठानात्मसत्तैवारोपित जगन्निष्ठतया प्रतीयते,
न तु तस्य स्वतस्सत्त्वम् । “अथात आदेशो नेति नेति” “नेह नानाऽस्ति
किञ्चन” इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चस्य प्रतिषेधात्, भ्रान्त्यापि
तत्प्रतीत्युपपत्तेश्च, तस्यासद्विलक्षणत्वाङ्गीकारान्न शशविषाण
समत्वम् । ततोऽपरोक्षप्रतीतिरप्युपपद्यते इति तात्पर्यार्थः ।
अक्षरार्थस्तु पूर्ववत् ।

येथमसत्ये प्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिः, अनात्मनि देहाद्यै आत्मत्वबुद्धिः,
एथमेव सकलसंसारनिदानम् । तस्याश्च निवृत्तिः
गुरुपदिष्टतत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्यापरोक्षज्ञानेन
मूलाज्ञाननिवृत्त्यैवेत्यभिप्रायेणाह - साक्षादित्यादिना । यः - गुरुरूपः
परमेश्वरः, आश्रितान् - विधिवद्गुपसन्नान्, तत्त्वमसीति वेदवचसा -
यज्जगत्कारणं सदद्वितीयं ब्रह्म, तत्त्वमसि, न ततो भिन्नोऽसीति,
वेदवचसा - वेदवाक्येन, साक्षात् - अपरोक्षत्वेन, तत्त्वं, बोधयति -
ज्ञापयतीत्यर्थः ।

ननु कथं किञ्चिज्ज्ञात्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्मकयोः श्रुतेश्चरयोः
अभेदमयोग्यं वेदो बोधयति ? इति चेदुच्यते - “सोयं देवदत्त”
इत्यादिवाक्यं तदेतद्देशादिविरुद्धांशं त्यक्त्वा अविरुद्धांशं
पिण्डमात्रमादाय भागत्यागलक्षणया यथाऽभेदं बोधयति,
तथा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यमपि श्रुतेश्चरयोर्भायान्तःकरणोपाधि
तन्निमित्तसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञात्वादिविरुद्धांशं त्यक्त्वा

ઉભયત્રાનુગતાવિરુદ્ધચિન્માત્રાદાનેનાભેદં બોધયતિ ।

અત્ર મહાવાક્યાર્થવિષયે યા યા અનુપપત્તયઃ પરૈરુદ્ભાવિતાઃ
તાસ્સર્વાસ્સર્વૈરાચાર્યૈસ્સર્વત્ર પરાક્રમ્ય નિરસ્તા ઇતિ નાસ્માભિરત્ર
યત્યતે, સંગ્રહવ્યાખ્યાને પ્રવૃત્તવાત્ ॥

નન્વેવં વાક્યજન્યજ્ઞાનાન્નિવૃત્તોડપિ સંસારઃ

સુષુપ્તિપ્રલયયોરિવ પુનરપિ કદાચિદુદ્ભવેત્,
ઇત્યાશઙ્ક્યાહ યત્સાક્ષાદિત્યાદિના, યત્સાક્ષાત્કરણાત્ -
યસ્ય - સ્વપ્રકાશનિષ્પ્રપગ્ચસચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપસ્ય, બ્રહ્મણઃ,
સાક્ષાત્કરણાત્ - અપરોક્ષતયા સોડહમસ્મીતિ જ્ઞાનાત્, ભવામ્બોનિધૌ -
સંસારસમુદ્રે, પુનઃ - ભૂયઃ, આવૃત્તિઃ - આવર્તનમાગમનં, ન ભવેત્ -
ન સ્યાત્, “તરતિ શોકમાત્મવિત્” “બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ”
“ન સ પુનરાવર્તતે” ઇત્યાદિશ્રુતિશતેભ્યઃ ।

સુષુપ્તિપ્રલયયોર્મૂલાજ્ઞાનસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ પુનરુત્થાનમ્ । તસ્ય
મહાવાક્યજન્યજ્ઞાનેનાત્ર નષ્ટવાત્ર મુક્તસ્ય પુનરુત્થાનમિતિ ભાવઃ
॥ તસ્મૈ નમ ઇતિ ॥ ૩ ॥

ન ચ જગતઃ કથમાત્મસત્તાભાનાભ્યાં તદ્ભત્વમ્ ?

આત્મવત્ સ્વત એવ સત્તાપ્રકાશૌ જગતો ભવેતામિત્યાશઙ્ક્યમ્ ।
આત્મવજજગતઃ સ્વતસ્સત્ત્વે તદ્દદેવોત્પત્તિવિનાશાનુપપત્તેઃ,
તદ્દદેવ કરણાધનપેક્ષયા સર્વદા ભાનપ્રસઙ્ગાચ્ચ, ન
સ્વતસ્સત્તાપ્રકાશૌ ભવતો જગતઃ; કિન્તુ આત્મસત્તાપ્રકાશાભ્યામેવ
જગતોડપિ સત્તાપ્રકાશૌ ।

નન્વેવં તર્હિ સર્વસ્ય જગતઃ આત્મન્યધ્યસ્તત્ત્વે ભવન્મતે કથં
કરણાધપેક્ષા ? પ્રકાશરૂપાત્મસંબન્ધાદેવ સર્વ સર્વદા કિમિતિ ન
ભાવાત્ ? સર્વગતચૈતન્યસ્થાપ્યવિરોધેનાજ્ઞાનાવૃત્તવે વા કથં
કદાચિત્કં જગતો ભાનમ્ ? અજ્ઞાનસ્ય ચૈતન્યાતિરિક્તનિવર્તકાભાવાત્,
તસ્ય ચાવિરોધિત્વાત્ ઇત્યાશઙ્ક્યાહ - નાનાછિદ્રેતિ ।

નાનાચ્છિદ્રઘટોદરસ્થિતમહાદીપપ્રભાભાસ્વરં

જ્ઞાનં યસ્ય તુ ચક્ષુરાદિકરણદ્વારા બહિઃ સ્પન્દતે ।

જાનામીતિ તમેવ ભાન્તમનુભાન્ત્યેતત્સમસ્તં જગત્

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૪ ॥

नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमडादीपप्रभाभास्वरं - नानाच्छिद्रस्य-
 अनेकरन्ध्र युक्तस्य, घटस्य - कुम्भस्य, उदरे - अन्तः,
 स्थितः - वर्तमानः यो, मडादीपः - तस्य, प्रभेव भास्वर-
 भासनशीलं, दीपवत्तमोविरोधिलक्षण प्रकाशस्वभावं,
 यस्य - परमेश्वरस्य, घटवदनेकच्छिद्रयुक्ते देहे अन्तःकरणे
 प्रतिबिम्बितस्य, साक्षित्वेनावस्थितस्य स्वरूपभूतं, ज्ञानं -
 चैतन्यं, यक्षुरादिकरणाद्वारा - यक्षुःश्रोत्रादीनि यानि, करणानि
 विषयोपलब्धिसाधनानि, तद्वारा - तच्छिद्रेण, अङ्गिः - विषयदेशे,
 स्पन्दते - गच्छति ।

छन्द्रेणाणां विषयसम्प्रयोगे तद्वारा चैतन्योपाध्यन्तःकरणे गच्छति
 सति तत्प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि गच्छति, गत्वा तं विषयं
 भासयतीत्यर्थः ॥

अयमभिप्रायः - चैतन्यं तु स्वतोऽज्ञानाविरोध्यपि अन्तःकरणे
 प्रतिबिम्बितं सत्तद्विरोधि ॥ अत एवान्तःकरणधर्माः रागादयः
 स्वसत्तायां सर्वदा भासन्ते, घटपटादिविषयश्च बिम्बचैतन्ये
 ब्रह्मण्येवाध्यस्तस्तिष्ठति । अन्तःकरणेन यक्षुरादिद्वारा
 विषयदेशं गच्छता घटाधिष्ठानबिम्बचैतन्यमुपाधीयते ।
 तथाचैकोपाधि सम्बन्धादन्तःकरणे प्रतिबिम्ब्यावस्थितेन
 साक्षिचैतन्येन घटाधिष्ठानचैतन्यमेकीभवति,
 ततस्साक्षिचैतन्येन तदज्ञाने निवृत्ते घटादिविषयो भासते, न
 सर्वदा ॥ अतः अज्ञानावरणभङ्गार्थं यक्षुराधिपेक्षेति न कोऽपि
 दोषः ॥

केचित्तु - अचिद्रूपात्मनिष्ठज्ञानेन घटादिविषयो भासते
 एति वदन्ति । तत्र ; आत्मनिष्ठज्ञानस्य जडस्य स्वप्रकाशस्य
 वा घटादि विषयेण संयोगादिसंभन्धाभावात्, स्वरूपसम्बन्धस्य
 यातिप्रसक्तत्वात् ।

केचित् विषयनिष्ठस्फुरणेन घटादिभानमिति वदन्ति ॥ तदपि
 न, विषयनिष्ठस्यात्मना सह संभन्धाभावेन ' अहं ज्ञानामीति '
 सम्बन्धप्रत्ययानुपपत्तेः ।

तस्मादस्मद्भुक्तप्रकारेण स्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यसंभन्धादेव घटादि

વિષયભાનમિતિ । તદેતદાહ - જાનામીતિ - ઘટાદિકમહંજાનામીતિ
 ઘટાદિવિષયસંબદ્ધતયા, ભાનન્તં - પ્રકાશમાનં, તમેવ -
 સાક્ષિત્વેનાવસ્થિતં પરમેશ્વરમેવ, અનુ - પશ્ચાત્, એતત્
 વિવિધશબ્દપ્રત્યયગમ્યં, સમસ્તં - સર્વં, જગત્ ભાતિ -
 પ્રકાશતે । અનુભાનમપિ ન તસ્ય સ્વતઃ, કિન્તુ 'અગ્નિં દહન્તમનુ
 અયો દહતિ' ઇતિવદધ્યાસાદેવેત્યર્થઃ । તથા ચ શ્રુતિઃ - ' તમેવ
 ભાનન્તમનુભાતિ સર્વમ્ તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ' ઇતિ ॥ તસ્મૈ
 નમઃ ॥ ૪ ॥

અત્ર કેચિત્ - સર્વમેતદભિત્તિચિત્રં, દેહવ્યતિરિક્તાત્મન એવાભાવાત્,
 દેહસ્યૈવ "ગચ્છામિ, તિષ્ઠામિ, સ્થૂલોડહં કૃશોડહં"
 ઇત્યાત્મવાનુભવાદીતિ - વદન્તિ ॥

અન્યે કેચિત્ તાન્ હસ્તેન નિવારયન્ત આહુઃ - જીવાત્મનિર્ગમે
 શરીરમરણસ્ય દર્શનાત્ વચ્ચિ પશ્યામિ શ્રુણોમીત્યાદિ
 બુદ્ધિદર્શનાત્ ઇન્દ્રિયાણ્યેવાત્મેતિ ॥

તતોપ્યન્યે કેચિદીષષ્ઠ્યુદ્ધબુદ્ધયઃ ચક્ષુરાદીન્દ્રિયનાશોડપિ
 પ્રાણ સત્વે જીવનદર્શનાત્ અન્યથાડદર્શનાત્ બુબુક્ષિતોડહં
 પિપાસિતોડહમિત્યાદિપ્રતીતેશ્ચ પ્રાણ એવાત્મેતિ કૃણન્તિ ॥

ઇતરેતુ પ્રાણસ્ય બાહ્યવાયુવજ્જડત્વેન ભોક્તૃત્વાદિસમ્ભવાત્ મન
 એવ ચેતનં ભોક્તૃ આત્મેતિ ચ વદન્તિ ॥

યોગાચારસ્તુ "મમ મન" ઇતિ ભિન્નતયા
 પ્રતીયમાનસ્યાત્મત્વા સમ્ભવાત્ ક્ષણિકવિજ્ઞાનમહમિતિ
 પ્રતીયમાન બુદ્ધિશબ્દાપરપર્યાયં સંસારીતિ જલ્પતિ ॥

તં ધિક્કૃત્યાન્યઃ કશ્ચિત્ વિદ્યુદભ્નિમેષાદિવદ્ ક્ષણિકસ્ય
 તસ્યાત્મવાનુપપત્તેઃ સુષુમ્નો તસ્યાપ્યભાવાત્ અન્યસ્યાપ્યનુપલબ્ધેઃ
 શૂન્યમેવાત્મેત્યુદ્ગિરતિ ॥

એતે ચ સ્વસ્વપક્ષદાર્ઢ્યાયેતસ્તતશ્ચ યાં
 કાંચિત્ શ્રુતિમાદાયોદાહરન્તિ । અન્યે ચ કેચિદન્યથા
 આત્મસ્વરૂપં કૃણન્તિ । સર્વે તે દૈવોપહચિત્તા ભ્રાન્તાઃ,
 સકલશ્રુતિસ્મૃતીતિહાસપુરાણન્યાયવિદ્વત્પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધાર્થપરિગ્રાહકાઃ ।
 નૈતેષાં માર્ગ આત્મનઃ શ્રેયોર્થિભિઃ સ્વપ્રોપ્યનુસરાણીય

धृत्यभिप्रेत्याह - देहं प्राणमपीति ॥

देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि यत्नां बुद्धिं च शून्यं विदुः

स्त्रीबालान्धजडोपमास्त्वलमिति भ्रान्ता भृशं वादिनः ।

मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंभारिणे

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम एहं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५ ॥

देहं - सशिरस्कं पिण्डं, प्राणं - पञ्चवृत्तिकं मुष्मनासिका

सञ्चारिणम्, इन्द्रियाणि यक्षुरादीनि तत्तद्गोलकवृत्तीनि रूपादि

ग्राहकाणि, यत्नां - क्षणिकां सन्ततोदयां, बुद्धिं - विज्ञानं, शून्यं-

तुच्छं, यकारात्कारिकाद्यभिमतान्मानं, वादिनः - यावत्कारण्यः,

स्त्रीबालान्धजडोपमाः - स्त्रीबालान्धजडवत्, विवेकरहिताः, अत एव,

भ्रान्ताः - तत्त्वमन्यथाप्रतिपद्यमानाः, अलमिति विदुः - आत्मत्वेन जानन्ति,

अन्यानुपदिशन्ति येत्यर्थः ॥

न-वेते वादिनः परीक्षका अपि किमित्येवं नास्तिकाः सन्तोऽन्यथान्यथा

तत्त्वं प्रतिपद्यन्ते? इति येदीश्वरानुग्रहाभावात् । ये त्वास्तिकाः

श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गोण कर्मानुष्ठानेन भगवन्तं परमेश्वरं सेवन्ते

तेषां परमेश्वरप्रसादान्नैतादृशो व्यामोह इत्यभिप्रेत्याह -

मायेत्यादिना ॥

मायाशक्तिविलासकल्पितमहामोहसंभारिणे - भगवतः

परमेश्वरस्यानाद्यनिर्वचनीया या, मायाशक्तिः - परव्यामोहिका,

तस्याः, विलासेनैकदेशेन कल्पितो यो महाव्यामोहः महान् अनन्तः

अपरिमाणव्यामोहः, देहाद्यात्मत्वभ्रमः तं संदुर्तुं नाशयितुं

शीलमस्येति स तथोक्तः तस्मै — नमः ॥

तथा योक्तं श्रीभागवते - ॥

येषां स एव भगवान् दययेदनन्त-

स्सर्वात्मना श्रितपदो यद्वि निर्व्यलीकम् ।

ते द्रुस्तरामतितरन्ति च देवमायां

नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये ॥

ननु शून्यवादिना सुषुप्तौ कस्याप्यनुपलम्भात् शून्यमेवात्मेति यदुक्तं,

तस्य किं समाधानम् ? इत्याशङ्क्य सुषुप्तावात्मास्तित्वं साधयन्

समाधत्ते - राहुग्रस्तेति ॥

રાહુગ્રસ્તદિવાકરેન્દુસદૃશો માયાસમાચ્છાદનાત્

સન્માત્રઃ કરણોપસંહરણતો યોડભૂત્સુષુમઃ પુમાન્ ।

પ્રાગસ્વાપ્સમિતિ પ્રબોધસમયે યઃ પ્રત્યભિજ્ઞાયતે

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૬ ॥

યઃ પુમાન્ - પ્રત્યગ્રૂપઃ પરમેશ્વરઃ, કરણોપસંહરણતઃ-

વિશેષવિજ્ઞાનહેતુચક્ષુરાદિકરણાનામુપસંહારાત્,

સન્માત્રઃ - પૂર્ણાનન્દાદિ રૂપેણ સ્ફુટમપ્રકાશમાનતયા કેવલં

સન્માત્રેણાવસ્થિતઃ સન્, સુષુમ્નોભૂત્ - સુપ્તિ પ્રાપ્નોડભૂત્ ।

કરણાભાવેડપિ પૂર્ણાનન્દભાનવતો મુક્તાત્મનઃ સકાશાત્

સુષુમાત્મનો વૈષમ્યમાહ - માયાસમાચ્છાદનાદિતિ । માયયા -

આત્માવિદ્યયા, સમાચ્છાદનાદાવરણાત્ સન્માત્ર ઇતિ સમ્બન્ધઃ

સ્ફુટમપ્રકાશમાનસ્ય સ્વરૂપતઃ સત્વે દૃષ્ટાન્તમાહ -

રાહુગ્રસ્તેતિ । રાહુગ્રસ્તદિવાકરેન્દુસદૃશઃ, રાહુણા -

સૈહિકેયેન, ગ્રસ્તૌ - ગૃહીતૌ, યૌ, દિવાકરેન્દુ - સૂર્યચન્દ્રૌ ।

તત્સદૃશઃ - તત્સમાનસ્સન્, સુષુમ્નોડભૂદિતિ સંબન્ધઃ ॥ યથા

રાહુણા ગ્રસ્તો દિવાકરશ્ચન્દ્રો વા સ્ફુટં ન પ્રકાશતે ઇત્યેતાવતા

દિવાકરસ્ય, ચન્દ્રમસો વા નાસત્વમ્, તદ્ભૂત્ કરણાનામુપસંહારાત્

માયયા આવૃતત્વાચ્ચ સુષુમ્નો સ્ફુટમાત્મા ન ભાસતે ઇત્યેતાવતા

નાત્મનોડસત્વમિત્યર્થઃ ॥

નનુ રાહુગ્રસ્તસ્ય સૂર્યસ્ય ચન્દ્રમસો વા સ્ફુટપ્રકાશાભાવેડપિ

ચક્ષુષા અવિશેષતઃ સર્વેર્ગહણાદસ્તિ સત્વમ્ ॥ ન

તદ્ભૂત્ આત્મનઃ કેનચિત્ સત્વમનુભૂયત ઇત્યાશ્ક્ય

સુષુમાવાત્મનોડધ્યવિશેષતો ભાનં સાધયતિ - પ્રાગસ્વાપ્સમિત્યાદિના ।

યઃ - સુષુમ્નિકાલીનાત્મા, પ્રબોધસમયે - સુષુમ્નિત ઉત્થાનસમયે,

પ્રત્યભિજ્ઞાયતે । કથં? પ્રાક્ - યોડહમસ્વાપ્સં સ ઇદાનીં જાગર્માતિ ।

ન ચ તદાનનુભૂતસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનં સમ્ભવતિ, અન્યત્રાનનુભૂતે

પ્રત્યભિજ્ઞાનાદર્શનાત્ । ન ચ તદાકરણોનાત્માનુભવઃ,

ઇન્દ્રિયાદિકરણાનાં સુષુમાવભાવાત્ । અતઃ સ્વપ્રકાશસ્યાત્મનઃ સત્વાત્ર

તદા શૂન્યત્વં, નાપિ તસ્ય ક્ષણિકત્વં, નાપિ જડત્વં, ઉક્તયુક્તેરેવ ।

“સુષુમ્નિકાલે સકલે વિલીને તમોભિભૂતઃ સુખરૂપમેતિ ।

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स अथैव श्रुतः स्वपिति प्रबुद्धः ॥ ”

“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” इत्यादिश्रुतिश्चात्मनः

सख्यिदानन्दरूपत्वेन सुषुप्तावस्थानं दर्शयति । आत्मनः

सुषुप्तरूपत्वं योत्थितेन तेनानुसन्धीयते 'सुषुप्तमममस्वाप्समि'ति । अतो

न कोऽपि दोष इति भावः ॥ ६ ॥

एदानीं मुञ्जादिषीकामिव देहादिभ्यो विविच्य सख्यिदानन्दरूपं

प्रत्यगात्मानं प्रदर्शयति तस्य परमेश्वरादेवं

श्रुतिगुर्वाश्वरप्रसादलभ्यं प्रदर्शयन्नाह्वात्तु आत्मादिष्वपीति ।

आत्मादिष्वपि जाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि

व्यावृत्तास्वनुवर्तमानमहमित्यन्तः स्फुरन्तं सदा ।

स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो मुद्रया भद्रया

तस्मै श्रीगुरुभूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ७ ॥

'आत्मादिषु' - आत्म्यं शैशवं, तदादिषु

शैशवकौमार्यौवनमध्यवयःस्थाविररूपासु, जाग्रदादिषु -

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्छाजन्मजरामरणरूपासु, 'तथा' - अन्यास्वपि

अवान्तरासु दर्शनश्रवणादि रूपासु कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपासु य

सर्वास्ववस्थासु दशासु, व्यावृत्तासु - परस्परं व्यावर्तमानासु,

अनुवर्तमानं - अनुगततया सर्वास्ववस्थासु वर्तमानम् ।

अयं भावः - योऽयसत्यज्जानानन्दरूपासु सर्वास्ववस्थासु

व्यावर्तमानासु “योऽहं सुप्तौ स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मि”

इति अवस्थात्रये योऽहं आलो युवायाभूवं सोऽहमिदानीं

वृद्धोऽस्मि” इति आत्मादिष्वपि य, सत्त्वेनानुवर्तमानोनुभूयते,

तथा द्रष्टृत्वेनाभिभूतेषु यक्षुरादिषु व्यावर्तमानेषु

स्वयं तत्सकलसाक्षित्वेन यश्चिद्रूपस्सदानुवर्तमानोनुभूयते,

तथा प्रियत्वेनामितवित्तपुत्रपिण्डादिषु व्यावर्तमानेषु य

यः स्वयं सदा प्रीतिविषयः सर्वशेषित्वेन निरतिशय

प्रीतिविषयतया आनन्दरूपत्वेनानुवर्तमानोनुभूयते

तद्गदेवाहं बुद्धिः विषयतयात्मत्वेनाभिभूतेषु देहादिभोक्तृत्वे

य व्यावर्तमानेषु यः स्वयमहं बुद्धिमव्यभिचरन् सदा

आत्मत्वेनानुवर्तमानोनुभूयते, तत्सद्रूपत्वं, चिद्रूपत्वमानन्दरूपतया

પ્રિયત્વં, અહંબુદ્ધિવિષયતયા પ્રત્યક્ત્વં ચ યઃ કદાપિ ન વ્યભિચરતિ,
સ એવ ત્વંપદાર્થલક્ષ્ય આત્મેતિ ।

તથા ચ તાપનીયશ્રુતિઃ - “તં વા એતમાત્માનં જાગ્રત્યસ્વપ્રમસુષુપ્તં,
સ્વપ્રેડજાગ્રતમસુષુપ્તં, સુષુપ્તેડજાગ્રતમસ્વપ્રં,
તુરીયેડજાગ્રતમસ્વપ્રમસુષુપ્તમવ્યભિચારિણં,
નિત્યાનન્દસદૈકરસં હ્યેવ, ચક્ષુષો દ્રષ્ટા, શ્રોત્રસ્ય દ્રષ્ટા, વાયો
દ્રષ્ટા, મનસો દ્રષ્ટા, બુદ્ધેર્દ્રષ્ટા, પ્રાણસ્ય દ્રષ્ટા, તમસો દ્રષ્ટા,
સર્વસ્ય દ્રષ્ટા” ઇતિ ।

એતદેવાહ - અહમિત્યન્તઃ સ્ફુરન્તં સદૈતિ । અન્તઃ - શરીરાદિષુ
મધ્યે, અહમિતિ - અહં બુદ્ધિવિષયત્વેન, સદા - સર્વેષ્વપિ કાલેષુ,
સ્ફુરન્તં - ભાસમાનં, ઉપલક્ષણમેતત્, સત્વેન પ્રિયત્વેન ચ સદા
સ્ફુરન્તમિત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ એવં ભૂતં પ્રત્યગાત્માનં યઃ -
પરમેશ્વરઃ, સ્વાત્માનમેવ સ્વં - “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ”
“વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિષુ શ્રુતિષુ સચ્ચિદાનન્દાત્મકત્વેન
ત્રિવિધપરિચ્છેદશૂન્યતયા ચ પ્રસિદ્ધઃ પરમેશ્વર એવાત્મા -
સ્વરૂપં યસ્ય પ્રત્યગાત્મનઃ, ન તુ કર્ત્રાદિરૂપેણ પ્રતીયમાનઃ આત્મા,
સઃ સ્વાત્મા, તં સ્વાત્માનં બ્રહ્માભિન્નમિતિ યાવત્, ભદ્રયા - શોભનયા,
મુદ્રયા - કરકલિતજ્ઞાનમુદ્રયા, ભજતાં - સ્વભક્તાનાં, પ્રકટીકરોતિ-
તેષાં પ્રત્યગાત્માનં બ્રહ્મસ્વરૂપત્વેનાપ્રકટં પ્રકટં કરોતિ,
સ્ફોરયતિ ॥ તસ્મૈ નમઃ ॥

બાલ્યાદિષુ, તથા જાગ્રદાદિષ્વપિ, સર્વાસ્વવસ્થાસુ
વ્યાવૃત્તાસ્વનુવર્તમાનં સદા અન્તરહમિતિ સ્ફુરન્તં, ભજતાં,
(પ્રત્યગાત્માનં) યો ભદ્રયા, મુદ્રયા, સ્વાત્માનં પ્રકટીકરોતિ, તસ્મૈ
... .. નમઃ ઇત્યન્વચઃ ॥ ૭ ॥

નનુ બ્રહ્મવ્યતિરિક્તં ચેત્ કિમપિ ન વસ્ત્વસ્તિ તર્હિ કથં
પરમાર્થોપદેશાદિવ્યવહારઃ ? ન હિ જાતુ કશ્ચિત્તત્ર બદ્ધોડસ્તિ, ચેન
બન્ધનિવૃત્તયે વિદ્યોપદેશઃ સ્યાત્, બન્ધહેતોઃ કસ્યાપ્યભાવાત્ । નાપિ
વિદ્યાવતો મુક્તિસ્સંભવતિ, તદ્વેતુગુરુશાસ્ત્રાદીનામભાવાદિત્યાશઙ્ક્ય,
અનાદ્યનિર્વચનીયપરમાત્માધ્યસ્તમાયાવશાદેવ સર્વો વ્યવહારઃ
બ્રહ્મસાક્ષાત્કારપર્યન્તં ઘટતે ઇત્યભિપ્રેત્યાહ - વિશ્વં

पश्यतीति ॥

विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंभन्धतः
 शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राधात्मना भेदतः ।
 स्वप्ने जाग्रति वा य एव पुरुषो मायापरिभ्रामितः
 तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम एदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ८ ॥

पुरुषः - पूर्णः, यः - श्रुत्यन्तप्रसिद्धः परमेश्वरः,
 मायापरिभ्रामितः - स्वोपाधिभूतमायया, भविनसत्त्वप्रधानया,
 कार्यकारणसंघाताकारेण परिणतया स्वेन प्रविष्टया, परिभ्रामितः-
 अडुविधं भ्रमं प्रापितः, अेषः - सर्वप्राण्यपरोक्षशुचस्सन्
 संसारित्वेन भावितः, विश्वं - जगत्, भेदतः - अडुभेदभिन्नतया,
 पश्यति - अवलोकयति । भेदमेव दर्शयति - कार्यकारणतयेत्यादिना ।

अयमर्थः - यद्यपि परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तं किमपि
 नास्त्येव, “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुत्या निषेधात्;
 तथापि अनाद्यनिर्वाख्याविद्यावशान्मुषैव भ्रान्तो ज्ञवः प्रपञ्चं
 अडुभेदभिन्नं पश्यति निद्रापरवश एवानेकविधं स्वप्नम् । तस्य
 य वस्तुतो ब्रह्मैव सन्तमात्मानं निम्बिलानर्थसङ्कुलतया मायया
 भ्राम्यतः स्वभ्रान्तिसिद्धगुरुशास्त्रन्यायादित्यः विद्योत्पत्तौ अविद्या
 सवासना निवर्तते, निद्राणस्येव स्वप्नव्याघ्रदर्शनसमुपजातभयेन
 प्रबुद्धस्य स्वप्नः । ततस्संसारान्मुक्तः स्वस्वरूपे सख्यिदानन्दात्मनि
 निरतिशयमहत्त्वसम्पन्न एव रममाणोऽवतिष्ठते ॥

तदुक्तं सर्वज्ञात्ममुनिभिः -

तस्मात् ब्रह्माविद्याया ज्ञवभावं
 प्राप्य स्थित्वा तावके तु स्वरूपे ।
 त्वस्थितेन स्पन्दितं विश्वजातं
 आकाशादिक्मावसानं य पश्येः ॥
 स्वीयाविद्याकल्पिताचार्यवेद -
 न्यायादित्यो जायते तस्य विद्या ।
 विद्याजन्मध्वस्तमोहस्य तस्य
 स्वीये रूपेऽवस्थितिः स्वप्रकाशे ॥ इति ।
 संक्षेपशारीरकम् अ १६२, १६३

તતઃ સર્વસ્ય પરમાર્થતો બ્રહ્મમાત્રત્વેડપિ માયાવશાત્ ભ્રાન્ત્યા
સર્વમુપપદ્યત ઇતિ ॥

કાર્ય - જન્યં, કારણં - જનકં, સ્વં - ગૃહક્ષેત્રધનાદિ,
સ્વામી - તદ્વાન્ દેવદત્તાદિઃ, શિષ્યઃ - વિદ્યાગ્રહણાર્થ
વિધિવદ્ગુરુમુપસન્નઃ, આચાર્યઃ - વિદ્યોપદેષ્ટા, પિતા - નિષેક્તા,
પુત્રઃ - તચ્છુકસમ્ભવઃ, ઇત્યાદિરૂપેણ, વિશ્વં યઃ પશ્યતિ ।
તસ્મૈ - નમ ઇતિ સંબન્ધઃ ॥ ૮ ॥

ઇદાનીમુક્તરૂપબ્રહ્માપરોક્ષણાને મન્દાધિકારિણામષ્ટમૂર્ત્યુપાસનં
ક્રમમુક્તિદાયકં, ઉત્તમાધિકારિણાં શ્રોતવ્યાદિશ્રુતિસિદ્ધવેદાન્ત
તદ્વિષયબ્રહ્મવિચારસ્સાધનમિત્યભિપ્રેત્યાહ - ભૂરભ્માંસીતિ ॥ ૮ ॥

ભૂરભ્માંસ્યનલોડનિલોમ્બરમહર્નાથો હિમાંશુઃ પુમાન્
ઇત્યાભાતિ ચરાચરાત્મકમિદં યસ્યૈવ મૂર્ત્યૈષ્ટકમ્ ।
નાન્યહિગ્ચન વિદ્યેતે વિમૃશતાં યસ્માત્પરસ્માત્ વિભોઃ
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૯ ॥

ભૂઃ - પૃથિવી, અમ્માંસિ - જલાનિ, અનલઃ - અગ્નિઃ, અનિલઃ -
વાયુઃ, અમ્બરં - આકાશઃ, અહર્નાથઃ - સૂર્યઃ, હિમાંશુઃ - ચન્દ્રઃ,
પુમાન્ - સકલકર્મવિદ્યાધિકારી જીવઃ, ઇતિ - એવંપ્રકારેણ,
ચરાચરાત્મકમિદં - જગત્, યસ્યૈવ - પરમેશ્વરસ્ય સર્વજ્ઞસ્ય
સર્વશક્તેઃ સચ્ચિદાનન્દાદ્રવ્યસ્ય સદાશિવસ્યૈવ મૂર્ત્યૈષ્ટકં,
મૂર્તીનાં વિગ્રહભૂતાનામષ્ટકમ્, આભાતિ - આસમન્તાત્ ભાતિ ।

અયમર્થઃ — ઉપાસકઃ સ્વદેહે વર્તમાનપગ્ચભૂતાનિ
વ્યષ્ટિભૂતાનિ સમષ્ટિભૂતૈઃ, પ્રાણાપાનૌ ચ
સૂર્યશશાઙ્કાભ્યામેકીકૃત્ય પગ્ચભૂતાત્મકશરીરાભિમાનિનં
સ્વાત્માનમષ્ટમૂર્તિપરમેશ્વરેણૈકીકૃત્ય, સકલવ્યાપી અષ્ટમૂર્ત્યાત્મકઃ
સદાશિવોડસ્મીતિ ચિન્તયેત્ ॥

તતો ભાવનાતિશયેન તત્સાયુજ્યં પ્રાપ્ય
સર્વૈશ્વર્યસમ્પન્નોડન્તે તત્પ્રસાદસાદિતત્ત્વજ્ઞાનેન
તત્ત્વસાક્ષાત્કારેણ વિમુચ્યત ઇતિ । વિમૃશતાં - તત્ત્વં વિધિવદ્
ગુરુતઃ શ્રુતિભ્યો યુક્ત્યા ચાનિશં વિચારયતાં પુરુષાણાં, પરસ્માત્ -
સર્વકારણાત્, વિભોઃ - વિવિધપ્રપગ્ચાત્મના ભવતો વિવર્તમાનાત્,

गुरुतो विधिवच्छ्रवणात्, तदर्थमननात् - श्रुतस्यार्थस्य
युक्तिभिरनुचिन्तनात्, ध्यानात् - श्रवणमननाभ्यां निर्णयस्य
तथैव सोऽहं सर्वात्मा परमेश्वरोऽस्मीति विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण
सजातीयप्रत्ययैकविषयीकरणात्, संकीर्तनात् - सम्यक्
पाठात्, सम्यक्परेभ्यः कथनाद्वा, सर्वात्मत्वमडाविभूतिसङ्घितं-
सर्वात्मत्वमेव मडाविभूतिः, मडती सिद्धिरणिमाद्यपेक्षया, तस्य
त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात्, तथा सङ्घितं युक्तं, ईश्वरत्वं-
सत्यज्ञानानन्दलक्षणपरमेश्वरत्वं, तत्- श्रुतिप्रसिद्धं, स्वतः -
अेव नित्यं विद्यमानं, स्यात् - भवेत् अधुना ज्ञायत इत्यर्थः ।
पुनः - भूयः, अष्टधा - षट्कारेण, अरिणतं - मायापरिणामरूपं,
अश्वर्यं - य अणिमादिकं, अव्याहृतं - स्वयिदम्यप्रतिहृतं, सिद्ध्येत् -
“स ऐकधा भवति त्रिधा भवति, स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरस्समुत्तिष्ठन्ते”, इत्यादि श्रुत्युक्तं सर्वं भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥

वभेषा कृता व्याख्या दक्षिणाशामुपस्तुतेः ।

यथामति, तथा तुष्टो दक्षिणामूर्तिरस्तु नः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिप्राजकाचार्यकैवल्यानन्दयोगीन्द्र-
पादकमलभृङ्गायमाज्ञ - स्वयंप्रकाशयति विरचित
श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रव्याख्या लघुतत्त्वसुधाया समाप्ता ॥

ॐ तत् सत् ॥ हरिः ॐ ॥

Encoded Br. Pranipata Chaitanya pranipatachaitanya at yahoo.co.in
Proofread by Sunder Hattangadi

—
laghutattvasudhA Commentary on shrIdakShiNAmUrti stotram
pdf was typeset on April 1, 2025

—
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

